

**Тема: Українська лексикологія. Питання
походження окремих слів-символів.
Фразеологія. Орфографія. Історія
національних чергувань звуків**

Лекція 5

План

1. Лексичний склад української мови.
2. Українська фразеологія.
3. Прислів'я і приказки як духовні надбання українського народу.
4. Складні випадки української орфографії.
5. Історія національних чергувань звуків.

Література до теми:

1. Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П.Грищенка. Київ: Вища шк., 1997. С.52-70.
2. Сучасна українська мова: Лексикологія. Фонетика / За ред. А.К. Мойсієнка. Київ : Знання, 2013. С. 294-296.
3. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я.Плющ. Київ: Вища шк., 1994. С.63-82.
4. Сучасна українська мова: Лексикологія. Фонетика / За ред. А.К. Мойсієнка. Київ : Знання, 2013. С. 302-334.
5. Історія українського правопису XVI – XX століття: хрестоматія. *Проект «Наукова книжка»*. Київ: Наукова думка, 2004. 582 с.
6. Асіїв Л. Морфонологія: проблеми і перспективи дослідження. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2011. Випуск 52. С. 296-305.

1. Лексичний склад української мови.

Розділ науки про мову, який вивчає її словниковий склад, називається лексикологією.

Лексика – це складна організована система, яка поєднує слова однієї мови за спільністю чи протилежністю значень, семантико-стилістичним забарвленням та сферою вживання. Це сукупність слів однієї мови. Найменшою лексичною одиницею є лексема. Лексемою може бути лише повнозначне слово, оскільки службові слова не мають лексичного значення.

Словниковий склад української мови – це відкрита, динамічна система лексичних одиниць, рівноправних за джерелами і часом формування.

Словниковий склад української мови об'єднує дві генетично різнопланові групи лексичних одиниць: 1) споконвічно українські слова; 2) слова, запозичені з інших мов.

У складі споконвічної лексики виділяють такі семантичні групи слів, успадкованих з індоєвропейської прамови:

назви предметів і явищ довкілля: небо, сонце, вода, море, озеро;

назви рослин та їх частин: дерево, зерно, липа, вишня, мох;

назви диких і свійських тварин, риб, птахів і комах: звір, бобер, корова, кулик, муха;

назви спорідненості і родинних зв'язків: отець, тато, мати, син;

назви органів і частин людського тіла та організму тварин: череп, волос, зуб, коліно, кістка;

назви житла та його частин, знарядь праці, продуктів харчування, засобів пересування: дім, двері; мед, стежка, коло;

назви дій, станів і життєвих процесів: жити, сидіти, знати, відати;

назви позначення господарської діяльності: копати, орати, терти;

назви якостей: білий, зелений, короткий, милий, борзий;

назви чисел: один, вісім, тисяча та ін.

Слова іншомовного походження становлять 10% лексичного складу нашої мови. З-поміж них виділяємо:

Інтернаціоналізми – це слова, що вживаються в багатьох неблизькоспоріднених мовах і переважають у сфері понять із галузі культури, науки, політики, мистецтва; як правило не мають відповідників у мові поширення: музика, театр, радіо, телефон, лірика, синтагма, синус та ін.

Запозичення – слова, запозичені давно, глибоко ввійшли в мову, підпорядкувались усім її законам і нічим не зраджують свого іншомовного походження: хліб, млин, лиман, троянда, бандура, палац, барва; Андрій, Іван, Оксана та ін.

Власне іншомовні слова – слова, запозичені з інших мов, зберігають чужородність свого звучання і форми. До складу таких слів уходять невластиві українській мові звукосполучення нгл, мтп, пс, кс: конгломерат, симптом, психологія, ксилографія.

За сферами вживання словниковий склад української мови поділяється на загальноновживану і спеціальну лексику, або лексику обмеженого вживання.

Спеціальній лексиці властиві обмежувальні ознаки, зумовлені функціонуванням відповідних слів: 1) у різних сферах професійної діяльності людей; 2) на територіях поширення української мови, які становлять окремі діалектні ареали; 3) у мовленні груп людей, які формуються за різними ознаками соціального плану.

Особливу групу становлять слова вузького стилістичного призначення – терміни, професіоналізми, жаргонізми, розмовна та просторічна лексика, застарілі слова, неологізми.

Термін – це одиниця історично сформованої термінологічної системи, що визначає поняття та його місце в системі інших понять; служить для спілкування людей, пов'язаних єдністю спеціалізації, належить до словникового складу мови і підпорядковується її законам.

Нові поняття, що постають у науці, вимагають нових слів для називання. Тепер у розвинених мовах близько 90% нової лексики становлять науково-технічні терміни. Напр.: синус, косинус; натуралізм; парнокопитні; процент, ембарго, дебет; юрисдикція та ін.

Професіоналізми – це слова та словосполучення, властиві мовленню певної професійної групи людей: *вікно* – із мови вчителів; *кібер, юзер, юзати* – із мови комп'ютерників; *пара* – із мови студентів; *риба, шапка* – із мови журналістів.

Це в основному назви знарядь виробництва та їх частин, назви трудових процесів, різних гатунків сировини, спеціальні професійні вислови тощо. З-поміж професіоналізмів можна виділити ***науково-технічні, професійно-виробничі, просторічно-жаргонні***.

Значна частина професіоналізмів – неофіційні розмовні замінники термінів. Професіоналізми не становлять чіткої системи, тоді як терміни є систематизованими (кодифікованими) назвами понять. У термінів образність, як правило, стерта; у професіоналізмів вона зберігається довше, бо підтримується контекстом.

До лексики обмеженого функціонування (жаргонізмів) характерне забарвлення нелітературності. *Жаргон* – сукупність особливостей словника розмовного мовлення людей, пов'язаних певною спільністю інтересів. Насамперед це спільність професійна, а також тривале перебування разом (навчання, військо), однакові захоплення (спортом, мистецтвом, колекціонуванням тощо).

На відміну від соціально нейтральних жаргонізмів, арготизми є соціально забарвленим розрядом лексики. *Арго* – це умовна говірка певної соціальної групи з набором слів, незрозумілих для невтаємничених у справи цієї групи. Наприклад: кимарити – «спати», пописати – «порізати», батузник – «мотузка» тощо. Жаргонізми і арготизми перебувають за межами літературної мови, вони зрідка вживаються в письменстві та публіцистиці як засіб негативної оцінки та мовної характеристики персонажів.

З погляду змісту в лексиці виділяються: *значущі і службові, абстрактні і конкретні, синоніми, антоніми* та ін. З погляду плану вираження виділяються: *омоніми, омофони, омографи, пароніми.*

Одним із джерел забруднення літературної мови є **словесні штампи** – слова і вирази, позбавлені образності, часто й одноманітно повторювані без урахування контексту, які збіднюють, знеособлюють мову. В основі таких виразів часто лежить якийсь образ, але цей образ унаслідок частого вживання втратив свою оригінальність. Наприклад: *творча співпраця, люди в білих халатах (лікарі), рідке золото (нафта), чорне золото (вугілля), набути широкого розмаху, піддати різкій критиці, приділяти найсерйознішу увагу, активна підтримка громадськості, викликає занепокоєння стан справ, висвітлити цілий комплекс проблем, набула гостроти ситуація.*

2. Українська фразеологія.

Фразеологія – це розділ лінгвістики, що вивчає фразеологічну систему мови.

Об'єктом вивчення фразеології як мовознавчої дисципліни є сукупність усіх фразеологічних одиниць (фразеологізмів) мови. Предметом фразеології є вивчення типологічних ознак фразеологізмів, дослідження їхньої природи і сутності, закономірностей функціонування.

Фразеологізмом (фразеологічною одиницею) називається лексико-граматична єдність двох і більше компонентів, граматично організованих за моделлю словосполучення чи речення, яка, маючи цілісне значення, відтворюється у мовленні за традицією, автоматично. Наприклад: *байдики бити (ледарювати); показати, де раки зимують (провчити, покарати); лебедина пісня (останній вияв таланту); стати на ноги (одужати).*

Ознаки фразеологізмів:

- 1) семантична цілісність (неподільність) компонентів фразеологізму (значення фразеологічної одиниці не може бути витлумачене на основі значень тих слів, які входять до неї);
- 2) стабільність компонентного складу, усталеність порядку слів;
- 3) автоматичність відтворення фразеологізму в мовленні;
- 4) кількокомпонентний склад;
- 5) можуть вступати в синонімічні й антонімічні відношення:
теревені правити – лясати точити – дурниці молотити; хоч греблю гати – кіт наплакав;
- 6) характеризуються образністю.

3. Прислів'я і приказки як духовні надбання українського народу.

Прислів'я і приказки — чи не найдавніші жанри усної народної творчості. Впродовж багатьох століть вони демонстрували вміння народу відбирати й осмислювати найхарактерніші, найважливіші реалії свого існування: явища природи, працю, побут, родинне й суспільне життя. Саме тому вони ставали основою багатовікового життєвого досвіду, взаємин між людьми та навколишнім світом.

4. Складні випадки української орфографії.

Орфографія (від грецького orthos – правильний, рівний і grapho – пишу, або правопис) – це система загальноприйнятих правил, які визначають способи передачі мови у писемній формі.

Орфографія вивчає систему правил про способи передачі усного мовлення на письмі, встановлює правила написання слів разом, окремо і через дефіс, правила переносу частини слова з рядка в рядок, вживання м'якого знака й апострофа, написання іншомовних слів і скорочень слів. Отже, використовуючи засоби графіки, орфографія регулює написання слів і їхніх граматичних форм. Саме завдяки орфографії слова і їхні форми набувають єдиного графічного образу.

**РЕДАКЦІЯ
УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ
ВІД 22 ТРАВНЯ 2019 РОКУ**

ОСНОВНІ ЗМІНИ

~~1. ПРОЕКТ – ПРОЄКТ~~

~~2. ПРОЕКЦІЯ – ПРОЄКЦІЯ~~

Мабуть, єдиною найбільш радикальною зміною в написанні слів стала безкомпромісна літера «є» у словах: **проект**, **проекція**, адже вони творяться так само як *ін'єкція*, *траєкторія*, *об'єкт* та інші слова з латинським коренем -ject-.

Також спростили й передання звукосполучень [je], [ji], [ju], [ja]. Тепер це літери «є», «ї», «ю», «я» у всіх випадках: **Савоя** замість **Савойя**, **фоє** замість **фойє** та ін.

ЛІТЕРА «И» НА ПОЧАТКУ СЛОВА

Літера «и» на початку можлива лише у двох давно засвоєних українських словах: *і́рій та і́рій, і́род та і́род* (у значенні «дуже жорстока людина»).

Також «и», як і раніше, можлива на початку вигуків (ич!), часток (ич який хитрий), дієслова і́кати та похідного від нього іменника і́кання та в деяких загальних і власних назвах, які походять із тюркських та інших мов, відповідно до їхньої оригінальної вимови: *ийбе́н, ир, Ич-оба́, Кім Чен Ин.*

«ПІВ», «НАПІВ» З ІМЕННИКАМИ

Спростили написання «пів», «напів» у значенні «половина» з іменниками. Тепер завжди правильним буде написання окремо: *пів а́ркуша, пів годíни, пів відра́, пів мі́ста, пів огірка́, пів о́строва, пів я́блука, пів я́щика, пів я́ми, пів Євро́пи, пів Ки́єва, пів Украї́ни.*

Якщо ж «пів» з іменником становить єдине поняття і не виражає значення половини, то їх пишемо разом: *піва́ркуш, півде́нь, півза́хист, півко́ло, півку́ля, півмі́сяць, піво́берт, півова́л, півострі́в.*

ІНШОМОВНІ ПРЕФІКСИ З ІМЕННИКАМИ

Разом пишемо слова з першим іншомовним компонентом: **архі-**, **архи-**, **бліц-**, **гіпер-**, **екстра-**, **макро-**, **максі-**, **міді-**, **мікро-**, **міні-**, **мульти-**, **нано-**, **полі-**, **преміум-**, **супер-**, **топ-**, **ультра-**, **флеш-**, **анти-**, **віце-**, **екс-**, **контр-**, **лейб-**, **обер-**, **штабс-**, **унтер-**: *мінівіставка, віцепрем'єр, мікрорайон, мультимедіа, поліфункціональний тощо.*

РОСІЙСЬКІ ПРІЗВИЩА НА –ОЙ ПЕРЕДАЄМО ЧЕРЕЗ -ИЙ

Прикметникове закінчення російських прізвищ «-ой» пропонують передавати через «-ий»: *Донський, Крутий, Луговський, Полевий, Соловйов-Сєдий, Босий, Трубецький.*

АЛЕ: *Лев Толстой*

~~СВЯЩЕНИК - СВЯЩЕННИК~~

Раніше слово «священик» було винятком і писалося з однією «н», тепер його підпорядкували загальному правилу подвоєння приголосних у разі збігу кореня або основи -н- (-нь-) і суфіксів -н-(ий) -н-(ій), -ник, -ниц-(я).

ДІКЕНС, ТЕ́КЕРЕЙ, БЕ́КІ — БЕЗ ПОДВОЄННЯ ПРИГОЛОСНИХ -КК-

Буквосполучення ск, що в англійській, німецькій, шведській та деяких інших мовах передає звук [к], відтворюємо однією українською буквою «к»:

*Ді́кенс, Ді́кінсон, Джéксон, Те́керей, Бе́кі, Бу́кінгем,
Бі́смарк, Брю́кнер, Бро́кес, Ламáрк, Што́кманн,
Стокго́льм, Ру́дбек, Ше́рлок.*

ПАРАЛЕЛЬНІ ФОРМИ НАПИСАННЯ:

У словах, що походять з давньогрецької й латинської мов, буквосполучення **au** звичайно передається через **av**: *автентічний, автобіографія, автомобіль, автор, авторитет, автохтон, лавра, Аврора, Мавританія, Павло.*

У запозиченнях з давньогрецької мови, що мають стійку традицію передавання буквосполучення **au** шляхом транслітерації як **au**, допускаються орфографічні варіанти: *аудієнція і авдієнція, аудиторія і авдиторія, лауреат і лавреат, пауза і павза, фауна і фавна.*

ПАРАЛЕЛЬНІ ФОРМИ НАПИСАННЯ:

Буквосполучення **th** у словах грецького походження передаємо звичайно буквою **т**: *антолóгія, антрополóгія, аптéка, áстма, бібліотéка, католицький, теáтр, теóрія, ортодóкс, ортопéдія, Амальтéя, Прометéй, Тéкля, Таїсія, Теодóр.*

У словах, узвичаєних в українській мові з **ф**, допускається орфографічна варіантність на зразок: *анáфема і анáтема, дифіра́мб і дити́рамб, ефі́р і ете́р, ка́федра і кате́дра, логарі́фм і логарі́тм, міф, міфоло́гія і міт, мітолóгія, Агата́нгел і Агафа́нгел, Афíни і Атéни, Борисфе́н і Бористéн, Демосфе́н і Демостéн, Ма́рфа і Ма́рта, Фесса́лія і Тесса́лія та ін.*

ПАРАЛЕЛЬНІ ФОРМИ НАПИСАННЯ:

Іменники жіночого роду на **-ТЬ** після приголосного, а також слова кров, любóв, óсінь, сіль, Русь, Білорúсь у родовому відмінку однини можуть набувати закінчення **-И**: *гідности, незале́жности, радóсти, смéрти, чéсти, хорóбрости; крóви, любóви, óсени, sóли, Рúсі, Білорúси.*

ПАРАЛЕЛЬНІ ФОРМИ НАПИСАННЯ:

У прізвищах та іменах людей допускається передавання звука [g] двома способами: шляхом адаптації до звукового ладу української мови — буквою **г** (*Вергілій, Гарсія, Гегель, Георг, Гете, Грегуар, Гуллівер*) і шляхом імітації іншомовного [g] — буквою **г** (*Вергілій, Гарсія, Гетель, Георг, Гете, Грегуар, Гуллівер* і т. ін.

ФЕМІНІТИВИ

ВИКОРИСТАННЯ ФЕМІНІТИВІВ НЕ Є ОBOB'ЯЗКОВИМ.

Фемінітиви утворюються за допомогою суфіксів:

к, иц, ин, ес: директор**ка**, автор**ка**, верстальни**ця**,
уче**ни**ця, майстр**ин**я, кравч**ин**я, поет**еса**.

5. Історія національних чергувань звуків.

Чергування приголосних.

Чергування приголосних відбувається при словозміні та словотворенні:

г//ж//з' (нога – ніжка – у нозі)

к//ч//ц' (рука – ручка – у руці)

х//ш//с' (вухо – вушко – у вусі)

Це чергування важливе також при творенні прикметників від іменників:

Галич – галицький;

Калуш – калуський;

Батіг – батозький.

Чергування голосних:

1)о, е//і. Національне чергування, властиве тільки українській мові, яке виникло на місці давніх О та Е у новоутворених закритих складах: осені – осінь, бджоли – бджілка;

2)о, е//ø (фонемний нуль). Це чергування належить до найдавніших і властиве усім східнослов'янським мовам. Воно виникло на місці давніх Ъ (єр) – Е, Ъ (йор) – О у сильній (наголошеній) позиції (у слабкій позиції вони у XII столітті остаточно занепали): садок – садка; день – дня. Пор.: САДЪКЪ – САДЪКА; ДЪНЬ – ДЪНЯ;

3)е//о після шиплячих та /й/. У давній українській мові усі шиплячі, як і /й/, були м'якими. Тому після них ніколи не було Ъ, яка завжди позначала твердість попереднього приголосного, натомість на позначення м'якості попереднього приголосного вживалась літера Ъ. Оскільки в сильній позиції Ъ переходила в Е, а Ъ – в О, то можемо простежити чергування е//о після переходу шиплячих у тверді приголосні у словах: четвірка – чотири, лічка – ліжок.

4) и//о, и//е у фонемосполуках -ри-, -ли-. Ці сполуки у словах стоять між приголосними в ненаголошеному складі; в російській мові їм відповідають фонемосполуки -ро-, -ло-, -ре-, -ле-. В українській мові таких слів доволі мало: кривавий – кров, бриніти – бренькіт.

До найдавніших чергувань голосних фонем на основі довгих і коротких голосних у старослов'янській мові належать:

- 5) е//о: нести – носити, брести – бродити, мелю – молоти і под.;
- 6) і//а: лізти – лазити, сісти – садити;
- 7) о//а: схопити – хапати, скочити – скакати;
- 8) е//і: пекти – випікати, наректи – нарікати.

